

ФРЕЙМОВЕ ГРУПУВАННЯ КОСМОНІМІВ

УДК 811.161.2'373.22:524.3

Карпенко О.Ю. Фреймове групування космонімів; 12 стор.; кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. У статті поаналізовано основні тенденції розвитку космонімії, здійснено спробу окреслення функціонування космонімів у ментальному лексиконі.

Ключові слова: космонім, астронім, когнітивний підхід, фрейм.

Resume. The article analyses the main tendencies in the development of cosmonymy, an attempt is made to outline functioning of cosmonyms in mental lexicon.

Key words: cosmonym, astronym, cognitive approach, frame.

Небесні тіла в ономастиці позначають двома різними термінами – **космоніми** та **астроніми**. Було кілька спроб розмежувати ці терміни, остання з яких належить М.Торчинському: назви всіх небесних тіл – **космоніми**, а **астроніми** (гр. *astron* “зоря”) – тільки назви зірок. Крім того, вчений запропонував і обґрунтував терміни для всіх небесних тіл та деталей їх рельєфу – усього 50 термінів [8,528, табл.3]. З цього загалу термінів, цілком вдалих, сумнівні викликає тільки термін **зодіоніми**, який дослідник пропонує замість назви **сузір'я**. Гадаємо, що **зодіоніми** – то назви 12 зодіакальних сузір'їв, на яких ґрунтується астрологія. Всього вчені виділяють 88 сузір'їв, з яких 76 не є зодіонімами. Терміни з суфіксоїдом **гідро-** (**гідровенусоніми**, **космогідроніми** тощо) також можуть викликати деякі заперечення, бо води на обстежених планетах немає. Може, є під поверхнею Марса, але того ще не встановили. Раніше писали про *канали* на Марсі, про *Море Ясності* на Місяці. Ці назви досі існують, як вказується на картах: водяна номенклатура Марса. Тільки на картах альbedo Марса, яке ще іноді

можна побачити в телескоп, досі вживаються водні назви типу *Адріатичне море, Еритрейське море, Протока Пандори* тощо. Уточнимо, що альbedo – це ступінь яскравості, кількість відбитої сонячної енергії. Скіапареллі темнішим областям Марса дав водні назви, а світлішим – суші (*Еллада, Аравія*). “Водні” об’єкти з’єднуються темними, досить прямими утвореннями – каналами. Але це лише назви – реально води там немає. Говорячи про Венеру та Меркурій, відзначимо, що там немає навіть “водних” назв. На Венері є тільки *Седна* – морська володарка ескімосів та *Юрате* – богиня моря у литовців [2,37,38].

Говорячи про назви зоряного неба, можемо сказати про два революційні стрибки у їх пізнанні. Спочатку, з давних давен і до Галілея на зоряному небі бачили те, що можна побачити неозброєним оком. А побачити можна допитливій людині багато. Були виділені сузір’я і, відповідно, укладені карти зоряного неба. Назви сузір’їв, відбиваючи істотні явища тогочасного життя, давалися переважно за схожістю. Приміром у естонців вони стосувалися передусім риболовства, у скотарів-степовників – тваринництва і передусім коней, у слов’ян – землеробства, наприклад, *Косарі* (три найяскравіших зірки сузір’я Ореон), зоряне скупчення *Стожари*: Стож-ари, від *стіг*. Стожар – закріплена в землі гілка, на якій розкладали скошену траву, щоб сохла і зберігалася як сіно. Пор. у Б.Грінченка: стожарня – “місце, де ставлять стоги”. Вавилонські та єгипетські астрономи, а за ними греки перевернули цю віками сформовану систему назв сузір’їв на своїх богів, на свою міфологію. Наприклад, назва сузір’я *Кінь* була змінена на іншу назву *Пегас*, у сузір’ї *Волопаса* вони побачили *Триптолема*, улюбленця Деметри, що навчила його хліборобству. *Велика Ведмедиця* 100 тис. років назад завдяки різноскерованому рухові зірок дійсно була схожа на ведмедицю (саме ведмедицю, а не ведмедя), що довів Ю.Карпенко і що прийнято астрономами та лінгвістами, які займалися цим питанням [4,30-31]. Греки й цю назву міфологізували, ототожнивши *Ведмедицю* з улюбленицею Артеміді

Каллісто, яка від Зевса народила Аркаса. Ревнива Гера перетворила її на ведмедицю, а Зевс узяв її до неба і зробив сузір'ям.

Ось так усі древні сузір'я, назви яких відбивали реальне життя тогочасних людей, одержали міфологічне осмислення. Це осмислення є вторинним, але нашарована на ці назви міфологія пізніше стала розглядатися як джерело назви і як взірць, за яким давалися назви новим небесні тілам або їх деталям. Зараз, можна сказати, усі божества і герої всіх міфологій використані астрономами для небесних тіл.

Нині за ухвалою МАС виділено 88 сузір'їв і більше їх виникати не буде, бо сузір'я, яке ми вважаємо групою порівняно близьких та яскравих зірок, з погляду астрономії є ділянкою неба. Небо чітко розділено на 88 ділянок і все, що є в певній ділянці – то компоненти даного сузір'я. Після виникнення й упорядкування сузір'їв з'явилися й словесні назви найяскравіших зірок. Їх існує близько 300. Це число не зростає, бо зірок, відкритих за допомогою телескопів, є мільйони, і вони обмежуються номером у відповідному каталозі. Найяскравіші зірки сузір'я іменуються грецькими буквами. Так, α , β й δ Оріона іменуються *Бетельгейзе* “пахва”, *Рігель* “нога”, *Мінтака* “пояс”. Закінчилися грецькі букви – ставили латинські або цифри. Способи позначення зірок стали заплутаними. Тепер найчастіше зірку називають за каталогом, де вона зазначена: скорочена назва каталога і номер. А назви зірок (приміром, *Вега*, *Мерак*, *Фекда*, *Садр* означають “падаюча”, “живий”, “стегно”, “груди”) незрозумілі тому, що арабські (80 % усіх назв зірок) – перекладені арабами з грецького каталога, укладеного Птолемеєм, а значенням своїм залежать від назви сузір'я, яка утворилася значно давніше від назви зірки: *Мерак* і *Фекда* – з Великої Ведмедиці, *Садр* – з сузір'я Лебідь, а *Вега* – з сузір'я Ліри. У арабів воно звалось “Падаючий Орел”.

Перша революційна зміна в космонімії, й узагалі в астрономії, має точну дату – 7 січня 1610, коли італійський астроном Галілео Галілей змайстрував перший телескоп. Хоч це був досить примітивний прилад, Галілей тоді ж увечері відкрив три абсолютно невідомі астрономам раніше космічні об'єкти

– супутники Юпітера, а незабаром четвертий. Їх назви: 1 – *Іо*, 2 – *Європа*, 3 – *Ганімед*, 4 – *Каллісто* придумав не Галілей, а його суперник німецький астроном С.Маріус. Ці назви – імена трьох коханок Зевса, а саме йому у римській міфології відповідав Юпітер. Ці назви були згодом затверджені МАС і досі називаються галілеєвими супутниками. Вони породили традицію давати нововідкритим супутникам міфологічні назви, що мають певний зв'язок з назвою планети. Нові супутники планет відкривалися, процес триває, за допомогою телескопів і завдяки другій революційній зміні у космонавтиці та астрономії – космічним кораблям, що пролітають як завгодно близько біля планет, фотографують їх поверхню і навколишнє середовище й передають ці дані на Землю.

У наступній таблиці представлено динаміку кількісного зростання відкритих супутників планет за чотирма джерелами – довідником П.Г.Куликовського [5,410], довідником «Древо познання» [3], ілюстрованим довідником І.Морісона та М.Пенстон «Звезды и планеты» [6,69-81], інтернет енциклопедією «Wikipedia» [7,2008].

Таблиця 1

Динаміка відкриття супутників планет

№	Планети	Джерела			
		Куликовський	Древо познання	Морісон, Пенстон	Вікіпедія
		Кількість супутників			
1	Меркурій	-	-	-	-
2	Венера	-	-	-	-
3	Земля	1	1	1	1
4	Марс	2	2	2	2
5	Юпітер	9	16	60	63
6	Сатурн	10	18	30	60
7	Уран	5	21	21	27

8	Нептун	2	8	8	13
9	Плутон	-	1	1	3
10	Седна	планета невідома		відкрита в 2003 р.	1
	Разом супутників	29	67	123	170

У нашій таблиці 10 планет, а не звичних 9, однак ця цифра не є остаточною. 14 листопада 2003 року американський астроном Майкл Браун з колегами відкрив небесне тіло, що обертається навколо Сонця по орбіті, значно більшій, ніж орбіта Плутона. Її оберт триває 11487 земних років. Це тіло одержало назву *Седна*, за ім'ям ескімоської богині моря. Астронавти не дійшли спільної думки щодо природи цього космічного об'єкта – планета це чи ні. Її діаметр трохи менший за діаметр Плутона – приблизно від 1180 до 1800 км., але більше діаметра астероїда. У зв'язку з особливостями Седни МАС схиляється не тільки її не визнавати планетою, а Плутон винести зі списку планет, зарахувавши і його, і Седну до астероїдів. Відомий письменник і знавець астрономії Айзек Азімов запропонував ідею нового класу об'єктів Сонячної системи – **мезопланети**, об'єкти, що є середніми між планетами та астероїдами.

Могутній стрибок у відкритті астероїдів дуже важливий для космонавтики. Перший з них відкрив 1 січня 1801 р. італійський астроном Дж.Піацці. Це було прийнято як відкриття нової планети, визначна подія, бо тоді якраз між Марсом і Юпітером за уявою астронавтів мала знаходитися одна велика планета. Тому до відкриття Піацці поставилися дуже уважно, довго вибирали назву і зупинилися на йменні *Церера*. Це римська богиня, співвідносна з грецькою Деметрою, теж богиня родючості й хліборобства, і, головне, сестра Юпітера. Цю назву запропонував Піацці, і вона надовго визначила традиції іменування **астероїдів** (термін В.Гершеля): 1) назви походять з античної міфології, 2) це мають бути імена жіночого роду, 3) вони мають називати осіб, якимось чином пов'язаних з Юпітером (Зевсом).

Відкриття нових астероїдів після Піацці посипалися одне за одним: 1802 р. – *Паллада* (епітет Афіни, доньки Зевса), 1804 – *Юнона* (дружина Зевса), 1807 – *Веста* (римська богиня домашнього вогнища, що відповідала грецькій Гестії, сестрі Зевса) тощо. Від того часу астероїди відкриваються ще у більшій кількості.

Однак астероїдів виявилось багато, більше ніж міфологічних назв, пов'язаних з Зевсом, тому вже астероїд 11, відкритий у 1850 р. в Неаполі, одержав назву *Партенопея* (сирена, але первинно – древня назва Неаполя, місця відкриття). Так з'явився ще один, географічний принцип іменування астероїдів, нині поширений. Астероїд 12 англійський астроном Хайїд назвав *Вікторія*. Це назва не на честь латинської богині перемоги, а на честь англійської королеви Вікторії, що викликало протести у астрономів, але назва залишилася. З'явився антропонімічний принцип іменування астероїдів.

І географічний, і антропонімічний принципи в назвах астероїдів залишилися, але спочатку їх застосовували обережно. Так, французи назвали астероїд 21 столицею своєї держави, але не Парижем, а *Лютецією* (стародавня назва Парижа). Астероїд 54 назвали на честь відомого вченого Олександра фон Гумбольдта, але жіночій рід було збережено, тому назва астероїда – *Олександра*. Пор. так само назву *Ціолковська*, а не *Ціолковський* тощо. Згодом астрономи для назв астероїдів почали використовувати узуальні жіночі імена, пор. назви *Наталія*, *Наташа* й *Ната*, а потім перейшли на прізвища, пор. *Фігнерія* (1099), *Ковалевська* (1859), також від чоловічих прізвищ *Нансенія* (1007), *Амундсенія* (1065), *Морозовія* (1210), ще пізніше вже без флексій жіночого роду: *Коперник* (1322), *Земенгоф* (1462), *Пушкін* (2208), *Лермонтов* (2222).

У ХХІ ст. астероїдів стало так багато, що їх імена, колись регламентовані, можуть бути якими завгодно. Ім'я дає відкривач астероїда за власним бажанням. Воно лише не повинно порушувати пристойності і не фігурувати у списках вже названих астероїдів.

Шорічник «Эфемериды малых планет», виданий у 1991 р. у Ленінграді, містить 4646 занумерованих малих планет станом на 2.11.1990 [9]. З них кілька сотень назв ще не одержали. Перша така ще не названа мала планета фіксується під номером 1834 (1969QP). Існуючі назви далеко відійшли від прийнятих раніше засад. Особливу увагу астрономи надавали тисячним астероїдам. Так, астероїд з номером 1000 одержав назву *Піацція* – за прізвищем вищезгаданого астронома, 1001 – *Gaussia* – за іменем Гаусса, німецького астронома й математика, що відкрив спосіб знаходження орбіти астероїда за трьома спостереженнями. Астероїд 1002 став *Ольберсією*: німець Ольберс відкрив другий астероїд – *Палладу*. Двохтисячні астероїди одержали ім'я найвідоміших вчених, роботи яких були значно ширші за пошуки астероїдів, але прислужилися їм там: астероїд 2000 – *Гершель* (відкрив планету *Уран* у 1781 р.), 2001 – *Ейнштейн* (наново відкрив увесь світ своєю теорією відносності). На цьому етапі флексії вже не додаються. Астероїди третьої тисячі мають назви діячів високої італійської культури – 2999 – *Данте*, 3000 – *Леонардо*, 3001 – *Мікельанджело*. Астероїди четвертої тисячі ще не названі і мають умовні позначення.

Небо заповнене назвами не так щільно, як Земля, але досить рясно. Як же ці назви розуміються не за типам об'єктів, що іменують, а когнітивно – як шикуються у ментальному лексиконі людини, що існує у мові мозку у вигляді концептів? Розділяється він на чотири кола, але не дуже чітко, на відміну від інших фреймів, адже тут усі об'єкти – на небі, далеко, а що там ближче, що далше (реальна різниця тут колосальна) – то істотно для астрономів, для майбутніх космонавтів, але не для загального сприйняття. Найбільше підстав для включення в перше коло мають *Місяць* і *Сонце*, але безперечно в першому колі індивідуального космонімічного фрейму *Місяць* знаходиться лише у тих 12 американських астронавтів, що побували там – Ніла Армстронга, Едвіна Олдріна (липень 1969 р.), Чарльза Конрада, Алана Біна (листопад 1969 р.) та ін. Можливо, сюди можна віднести й тих, хто спеціально, професійно вивчає *Місяць* і так само – *Сонце*. У тих, хто любить

приймати сонячні ванни, лежачи на пляжі, це космічне тіло, центр нашої Сонячної системи, навряд чи увіходить до першого кола: швидше до другого. Навпаки, носії тих давніх релігійних вірувань, де шанувалися солярні міфи і де поклонялися Сонцю, безперечно мали його в першому індивідуальному колі. Однак у цьому випадку поклонялися не Сонцю – небесному тілу, а Сонцю-богу, в онімічній термінології – не космоніму, а теоніму, позначаючи його відповідним іменем: *Ра* у єгиптян, *Дажбог* у слов'ян тощо. У давнину, коли космоніми сприймалися як значно ближчі до теонімів, ніж тепер, до першого кола мали входити і назви деяких сузір'їв, особливо тих, що дозволяли людям орієнтуватися в часі і просторі. Передусім це *Чумацький Віз* (англ. *the Plough, the Great Bear*), *Мала Ведмедиця* з *Полярною зіркою*, завжди спрямованою на північ (англ. *the Little Bear, Pole Star*), а також група зірок *Плеяди*, нар. *Стожари* або *Волосожар* (англ. *the Pleiades*) у сузір'ї Телець. Ще в XIX ст. мисливець, рибалка, чабан за розташуванням названих зоряних тіл могли вночі визначити час з точністю до чверті години. Ще претендентами на перше коло є *Чумацький шлях* (англ. *the Milky Way*), небесна проекція нашої Галактики, та *Зірниця* (пол. *Jutrzenka*) й *Вечірниця* чи *Вечірня зоря* (пол. *Wieżornica*), тобто планета Венера (англ. *Venus*), яку можна бачити тільки вранці та ввечері. Ці два прояви одної планети раніше вважали різними зорями і пов'язували з ними чимало повір'їв та звичаїв. Хто захоплюється астрологією, той включає до першого кола також і знак Зодіака, причому тільки свій і своєї родини: я – Рак, я – Овен. Знаки Зодіака – це сузір'я, але прихильник астрологічних прогнозів може цього й не знати.

До другого кола космонімічного фрейму увіходять назви решти сузір'їв (тільки ті, що людина бачить і знає), а також назви планет. Решта космонімів – то вже третє коло, якщо не четверте. Перше й друге кола індивідуальних космонімічних фреймів у різних людей близькі між собою. Основна різниця – у їх розмежуванні: що з космічних назв належить до першого і що – до другого кола. Тут у різних ментальних лексиконах багато розбіжностей, але сума першого й другого кіл дає у різних носіїв мови (і в різні часи)

приблизно однакову небесну картину. Те ж можемо сказати про третє й четверте кола. Третє коло складають усі космоніми, які знає людина і які не входять до першого й другого кіл. Тут різниця вже велика й залежить від професії та зацікавлень людини. Люди знають назви окремих нових сузір'їв, що видимі переважно на південній півкулі зоряного неба (найвідоміше – *Південний Хрест*), деякі назви зірок (передусім *Сіріус*, *Вега*, ще кілька, а всього словесно поійменованих зірок існує близько 300, дехто знає й щось з номінацій астероїдів, які становлять для всіх, мабуть, людей, навіть для астрономів, найбільший складник четвертого, незнаного кола, до якого слід долучити й більшість назв супутників планет. Завдяки американським космічним кораблям зростає число відкритих супутників планет, кожен зі своєю назвою (див.табл.1). Хто знає супутники Сатурна *Пан*, *Телесто*, *Єлена*, *Каліпсо*, *Пандора*? Для панівної більшості людей це – четверте коло, коло невідомості.

Сучасних психологів і психолінгвістів усе більше приваблює концепція **особистісного міфу** й особистісної міфології (як сукупності таких міфів) для тлумачення внутрішнього світу людини. Особистісна міфологія є моделлю реальності, що визначає, „як ми бачимо світ і як ми розуміємо своє місце в ньому” [1:36]. По суті це є особистісна, індивідуальна картина світу [1:43]. Ці думки, що належать американським психологам Д.Файнштейну та С.Кріпнеру (І.В.Березко будує свою статтю як огляд їх праці), підтверджують подібні гадки про специфіку внутрішнього світу, про розбіжність світосприйняття.

У цю розбіжність, у концепцію особистісного міфу вписуються і проаналізований нами індивідуальний космонімічний фрейм. Власне, скільки є мовців, стільки є й різних індивідуальних онімічних фреймів. По суті маємо і різне наповнення кіл кожного індивідуального фрейму, і різний розподіл онімів поміж колами, і різну потужність кожного кола. Може виникнути питання: як же з такими розбіжностями в голові (ми досліджуємо власні назви, але подібні розбіжності стосуються не тільки і навіть не стільки

власних назв) люди співіснують, утворюють єдине суспільство, єдиний етнос, взаємодіють, розмовляють і розуміють одне одного?

Відповідь: тому що ці розбіжності гармонійно поєднуються між собою. Тут доречно звернутися до ще одного популярного терміна – до **ментальності**. Ментальність так чи так у кінцевому рахунку зводиться до світосприймальних настанов, а світосприймальні настанови – це та ж відображена в свідомості картина світу, тільки в її динаміці. Між ментальністю та особистісним міфом, як бачимо, різниці мало, хіба що у витворенні особистісної ментальності роль особистості помітно менша, ніж у витворенні особистісної міфології.

Поєднання, узгодження, злиття ментальностей індивідів породжує ментальність колективу, різних соціальних груп, усього соціуму, зрештою етносу. Те ж саме відбувається і з індивідуальними міфологіями. Психологи шанують термін **культурна міфологія**, який стосується вже не особистостей, а соціальних груп і всього суспільства: „Особистісний міф для індивіда – це те саме, що культурний міф для спільноти” [1: 35].

Ось про таке поєднання маємо говорити й при розгляді індивідуальних онімічних фреймів. Хтось володіє оніміми *Спіноза*, *Юкатан*, *Мокош*, „*Челсі*”, *Цербер*, *Бетельгейзе*, „*Титанік*”, „*Лісова пісня*”, а хтось – ні. То першому при спілкуванні з другим неважко пояснити, про що йде мова. Так відбувається взаємообмін онімами, а в результаті – їх певне (але ніколи не повне) урівноваження в свідомості різних людей. В результаті з’являється те, що можна назвати груповим чи колегіальним, колективним онімічним фреймом. Тут уже **Я** не може бути центральною віссю фрейму. У межах колективу онімічний фрейм групується навколо локальних чи професійних зацікавлень. Тут можна виділити тільки два кола – ближче: наше, потрібне, важливе і далше: чуже, зайве, неістотне. За ними – коло невідомості, тобто ті оніми, які ніхто в колективі не знає.

Подібним чином колегіальні онімічні фрейми об’єднуються в загальномовні, етнічні, що охоплюють усіх носіїв даної мови або всіх

громадян даної держави: є український онімічний фрейм (точніше, як ми припускаємо, дев'ять онімічних фреймів, які всі мають по три скрипти і різну кількість доменів), один англійський онімічний фрейм (з такою ж його структуризацією), який не збігається з американським онімічним фреймом, тощо. У даному випадку ми не можемо говорити про кола, оскільки носіями національного онімічного фрейму є всі представники етносу, серед яких різні люди мають різний онімічний запас. Тут доречно виділити центр (оніми, що їх знають усі або більшість людей) та периферію (оніми, якими володіє меншість носіїв даної мови). Увесь онімічний фрейм мови складається з онімів, яким володіє хоча б частина, хоча б один з носіїв цієї мови (глибока периферія). Якщо певний онім не знає ніхто з представників етносу, значить у даній мові цей онім не існує. Мовний онімічний фрейм не є монолітною, суцільною єдністю. Це – величина збірна й абстрактна, що становить собою сукупність індивідуальних онімічних фреймів, у яких когніція урівноважується комунікацією.

Викладена концепція онімічних фреймів торує шлях до розв'язання головної проблеми когнітивної ономастики – з'ясування форм буття і функціональної навантаженості власних назв у ментальному лексиконі. Потрапляючи до ментального лексикону, онім концептуалізується, тобто стає концептом, уписаним саме в даний ментальний лексикон, який відповідно до організації своїх знань про позамовну дійсність піддає його категоризації, тобто приєднує до певного домену, а відтак і до розряду власних назв, що зумовлюється денотатною специфікою даного домену та розряду. Унаслідок цих мовленнєвих операцій у мові мозку накопичуються відповідні онімічні фрейми, об'єднані особливою організацією знання і вписані в ментальну (концептуальну) картину світу, яка в принципі може бути легко перекодована у вербальну мовну картину світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березко И.В. Интерпретативная модель личной мифологии // Мова і культура. – К, 2003. – Вип. 6, т. 2. Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації.

2. Бурба Г.А. Номенклатура деталей рельефа Венеры. – М., 1988.
3. Древо познания. Универсальный иллюстрированный справочник для всей семьи. Атлас мира. – С.179-190.
4. Карпенко Ю.А. Названия звездного неба. – 2-е изд. – М., 1985.
5. Куликовский П.Г. Справочник любителя астрономии. – 4-е изд. – М., 1971.
6. Морисон И., Пенстон М. Звезды и планеты. Иллюстрированный справочник. – М., 2006.
7. Спутники планет. – http://ru.wikipedia.org/wiki/спутники_планет
8. Торчинський М.М. Структура онімного простору української мови. – Хмельницький, 2008.
9. Эфемериды малых планет на 1992 год. – Л., 1991.